

Tamara Nesterov

SITUL ORHEIUL VECHI

MONUMENTE DE ARHITECTURĂ

CUPRINS

Introducere.....	7
ISTORIOGRAFIA ȘI ISTORIA ORHEIULUI VECHI.....	10
Condițiile cadrului natural geografic și situația urbanistică a Orheiului Vechi	10
Istoriografia sitului Orheiul Vechi	12
Toponimul Orhei	16
Istoria așezării și a hinterlandului Orheiului	21
Planșe	28
MONUMENTELE DE ARHITECTURĂ	31
CITADELA CU CLĂDIREA PALATINĂ	32
ANSAMBLUL CONSTITUIT DIN DOUĂ CLĂDIRI MONUMENTALE	46
BĂILE PUBLICE	56
MOSCHEEA	63
MAUSOLEELE	64
BISERICILE	66
Planșe	76
DETALIILE ARHITECTONICE	118
DETALII DIN CĂRĂMIDĂ	119
I. Detalii traforate	119
II. Detalii acoperite cu glazură	121
DETALII DIN PIATRĂ DE CALCAR	124
I. Detalii ale structurilor constructive	125
II. Detalii decorative	131
DETALII DIN MARMURĂ	134
Planșe	135
ARHITECTURA VERNACULARĂ	141
Instalații pentru apă	145
Instalații de foc	146
REPERTORIUL LOCUINTELOR ȘI CONSTRUCȚIILOR DE LA ORHEIUL VECHI	148
LOCUINȚE DE SUPRAFAȚĂ SAU PUȚIN ADÂNCITE ÎN SOL MONOCELULARE	149
LOCUINȚA NOMADĂ	154
LOCUINȚE DE SUPRAFAȚĂ BICELULARE	155

LOCUIȚE DE SUPRAFAȚĂ CU PLAN INCERT	156
LOCUIȚE ADÂNCITE MONOCAMERALE	159
Schelet din pari	159
Sistem constructiv din cununi de bârne orizontale – blockbaum	174
Structuri incerte	180
LOCUIȚE ADÂNCITE BICAMERALE	182
Planșe	183
RECONSTITUIREA ISTORIEI ORHEIULUI VECHI	
ÎN BAZA STUDIULUI ARHITECTURII SITULUI	191
Anexa 1. Lista localităților cu toponim care conține morfemul "orhei"	194
Anexa 2. Repertoriul cronologic al atestărilor documentare ale localităților din hinterlandul Orheiului	197
Anexa 3. Impactul unei cercetări genealogice: pârcălabii Vlaicu și Galeș	202
Anexa 4. Sortimentul cărămizilor plate - pătrate și poligonale, acoperite cu glazură	203
Anexa 5. Sortimentul cărămizilor trapezoidale smălțuite	205
Anexa 6. Fragmente de marmură	206
Anexa 7. Glosar	208
Bibliografie	211
Abrevieri	231
РЕЗЮМЕ	234
SUMMARY	235

ISTORIOGRAFIA ȘI ISTORIA ORHEIULUI VECHI

Condițiile cadrului natural geografic și situația urbanistică a Orheiului Vechi

Orheiul Vechi este așezat pe promontoriul format de cursul inferior al râului Răut, între satele actuale Trebujeni și Butuceni, la cca 18 km de orașul reședință de județ Orhei și la cca 13 km de revărsarea Răutului în fluviul Nistru. Sub aspect geologic, această regiune face parte din zona Nistrului de Jos, din câmpia terasei cuaternarului, cu cele mai mari zăcăminte de piatră de calcar din republică.

Situl arheologic se află în apropierea rezervației peisajiste Orheiul Vechi, regiune recreativ-turistică, unică prin pitorescul landşaftului și prin potențialul istoric. La Orheiul Vechi natura și istoria s-au conjugat într-o armonie maiestuoasă, a cărei faimă demult a depășit hotarele republicii. După orașul Orhei, unde Răutul formează o depresiune largă, întinsă la câțiva zeci de kilometri în amonte, râul intră în rocile calcaroase ale sarmațianului inferior, formând chei de 100-150 m cu albia de o configurație rarisimă – un canion riveran contorsionat². Meandrele râului, malurile înalte și abrupte, asimetric coborâte spre oglinda apei, denudate până la piatra calcaroasă, prezintă o succesiune de imagini contrastante cu vederile domoale din vecinătate, ajungând la expresie culminantă în preajma Orheiului Vechi. Profilul longitudinal al râului se prezintă în trepte, cu anomalii maxime la returul cursului și în regiunile de schimbare a compoziției litologice a rocilor. Solul este de luncă, depus în straturi, pe malul stâng – cernoziom obișnuit, pe malul drept – cernoziom tipic cu argilă aluvionară. Răutul este un hotar și între biotopuri diferite de vegetație: la nord – regiune de dumbravă, la sud – păduri de foioase (Codrii), cu resurse materiale suficiente traiului, inclusiv cu o rețea hidrografică densă, condiții bogate și variate, care au favorizat habitatul din această zonă³.

Situl medieval Orheiul Vechi ocupă promontoriul format de cel mai mare meandru al Răutului cu 268 ha suprafață⁴, cunoscut sub denumirea *Peștera*. El este înconjurat dinspre nord, est și sud de albia râului, lățimea căruia ajunge aici la 15-20 m, iar adâncimea – la 4-7 m. În malul înalt opus, care îl înconjoară asemeni unui crater, sunt o mulțime de grote, unele de origine carstică, adaptate și modelate ulterior ca așezăminte monastice rupestre, altele formate în urma extragerii pietrei de calcar. Particularitățile reliefului ofereau condiții pentru protecția sigură a localităților. În timpul investigațiilor arheologice, pe masivele de recife din jurul Orheiului Vechi, au fost depistate stațiuni din paleoliticul superior, așezări neolitice ale culturii Cucuteni (Tripolie), din epoca bronzului, tracice etc., pe promontoriul *Butuceni* – o cetate getică⁵, iar pe promontoriul *Peștera* – vestigiile unor așezări medievale – una urbană de pe timpul Hoardei de Aur, suprapusă de câteva așezări moldovenești.

² Молдавия, Географическое описание, Moscova, Editura Măslî, 1970, p. 38-39.

³ И.Г. Хынку, Поселения XI-XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии, Chișinău, Editura AȘ a RSSM, 1969, p. 3, 56-58, 113; Gh. Postică, *Evoluția așezărilor medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean*, în *Symposia professorum ULIM*, Seria Istorie, Chișinău, Editura ULIM, 1999, p. 5; I. Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Iași, Editura Helios, 1996, p. 20-57.

⁴ Г.Д. Смирнов, *op. cit.*, 1954, p. 25.

⁵ Gh. Postică, *Complexul arheologic Orheiul Vechi*, în *Orheiul Vechi, Buletin istorico-arheologic*, Chișinău, 1998, p. 9-13.

Respectarea condițiilor cadrului natural geografic al Orheiului Vechi, a situației sale urbanistice, poate conduce la înțelegerea genezei acestei localități. Conform studiilor de istorie urbană, în interfluviul Prut–Nistru, cea mai frecventă cale de formare a orașelor era contopirea unor sate, mai ales a celor aflate la încrucișarea drumurilor de tranzit⁶. Istoricii C.C. Giurescu⁷, Al. Gonța⁸, M.D. Matei⁹, C. Cihodaru¹⁰ au admis că drumul cel mai vechi, numit "drumul valah", format de-a lungul Nistrului, care lega Lembergul cu porturile de la Dunăre, trecea prin Otaci, Soroca, Orheiul Vechi, Tighina și Cetatea Albă. Astfel, a fost emisă ipoteza că pierderea cetăților Chilia și Cetatea Albă, în 1484, a condus la îndepărtarea traseului acestui drum de Orheiul Vechi, fapt care a determinat ulterior strămutarea vetrei urbane pe locul actualului Orhei¹¹. E. Diaconescu, reconstituind după surse istorice căile rutiere de la jumătatea secolului al XV-lea, care treceau prin ținutul Orhei, a relevat faptul că ele converg spre orașul actual Orhei¹².

Analiza metodică a documentelor istorice prin prisma legăturilor rutiere dintre așezările din ținutul Orhei, coroborate de cadrul natural al râului Răut, a permis reconstituirea situației urbanistice din jurul Orheiului Vechi și al orașului actual Orhei. Drept punct de plecare a servit observația axiomatică că în condițiile unui relief accidentat, cum este cel din zona Orheiului Vechi și a orașului modern Orhei, unde albia Răutului, cu malurile asimetrice, permitea trecerea peste apă numai în anumite locuri, drumurile actuale repetă, în mare parte, direcțiile străvechi. Pe parcurs s-a conturat și aserțiunea că acestea erau legate și de amplasamentul vadurilor de pe râurile limitrofe Prut și Nistru.

Cea mai veche mențiune a unui drum din această zonă datează din 1574. Acesta era "Drumul vechiului Orhei"¹³, din document reieșind că el trecea prin situl medieval Orheiul Vechi. Același drum, în 1602, a fost numit "drumul Molavatei"¹⁴, iar în 1630 – "Drumul târgului celui bătrân"¹⁵. Drumul a rămas întipărit în planul sitului, segmentul de pe teritoriul urban fiind cândva strada sa principală, străbătându-l la nord de construcțiile monumentale de piatră din centrul platoului și trecând prin fața porții de intrare în citadelă. Prin istmul de la vestul promontoriului, pe care îl urca pe o cale păstrată până în prezent, drumul ieșea la "Drumul cel mare al Orheiului"¹⁶, care în 1766 a fost atestat și cu denumirea "Șleahul Benderului"¹⁷. Deci, acest segment de drum asigura legătura dintre orașul contemporan Orhei și Tighina. Drumul trecea prin așezări vechi¹⁸, fiind marcat în sursele cartografice de la mijlocul secolului al XVIII-lea¹⁹. Calea, trecând pe lângă satele Boșcana și Ișnovăț, ajungea la Orhei pe la sud de fostul sat Petruha²⁰, prin suburbia Orheiului Slobozia Doamnei²¹. După orașul Orhei, drumul continua pe valea largă a Răutului spre nord-vest, acest segment fiind atestat sub denumirea "Șleahul cel mare al Hotinului"²². Prin urmare, orașul Orhei era așezat pe calea cea mai importantă care unea vadurile de la Tighina și Hotin, unde se aflau binecunoscutele cetăți, cale trasată între aceste localități aproape în linie dreaptă, direcție ce nu trecea prin Orheiul Vechi. Spre nord-est de Orheiul contemporan rămânea colțul interfluviului cu vadurile de la Rezina, Rașcov, Sănătăuca, cu care Orheiul era legat prin drumuri de importanță locală.

⁶ Л. Л. Полевой, *Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв.*, Chișinău, Editura Știința, 1979, p. 71.

⁷ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1967, Harta nr. I, p. 57.

⁸ Al. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 26-27.

⁹ M.D. Matei, *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească (până în secolul XVII)*, Iași, Editura Helios, 1997, Harta de la sfârșitul lucrării.

¹⁰ C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1990, p. 117.

¹¹ Sc. Panaitescu, *Cetățile ruine din Basarabia de pe Nistru și Dunăre*, în *CMI SB. Anuarul I*, Chișinău, 1924, p. 96; Г. Д. Смирнов, *op. cit.*, 1954, p. 38; Idem, *Из истории Старого Орхей*, în *ИМФ*, nr. 4 (70), 1960, p. 86-70; P. Bârnea, *Despre soarta istorică a Orheiului Vechi*, în *Tyrageția*, t. III, 1996, p. 145; Idem, *Orașul medieval în Moldova (secolul XV – primul sfert al secolului XVI)*, Chișinău, Editura AȘ a RM, 1997, p. 18-19.

¹² E. Diaconescu, *Vechi drumuri moldovenești (contribuții în legătură cu luptele lui Ștefan cel Mare pentru ocuparea domniei)*, Iași, Editura Brawo, 1939, p. 72-75.

¹³ A. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, doc. nr. 10, p. 18-19.

¹⁴ *Ibidem*, doc. nr. 19, p. 31-32.

¹⁵ *Ibidem*, doc. nr. 59, p. 66.

¹⁶ DRH. A., vol. XXII, doc. nr. 144, p. 293-295.

¹⁷ A. Sava, *op. cit.*, doc. nr. 245, p. 260.

¹⁸ DRH. A., vol. I, doc. nr. 158, p. 218-219; nr. 196, p. 276-277; nr. 255, p. 360-361. A se vedea *Istoria așezării și a hinterlandului Orhei din acest capitol*.

¹⁹ Drumul a fost atestat în *Charte von der Moldau und Walachey. ... Entw. von F. Güssefeld, Nürnberg, 1785*.

²⁰ A. Sava, *op. cit.*, doc. nr. 245, p. 259.

²¹ *Carte de la Moldavie, rédigée d'après Bauer et des autres pièces les plus authentiques...*, Vienne, 1811.

²² A. Sava, *op. cit.*, doc. nr. 245, p. 259.

²³ *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivei Centrale*, Supliment I, București, 1975, doc. nr. 487, p. 171.

²⁴ A se vedea *Repertoriul cronologic al primei atestări documentare a localităților din hinterlandul Orheiului*, anexa 2.

²⁵ A. Sava, *op. cit.*, doc. nr. 235, p. 243.

²⁶ Ibidem, doc. nr. 245, p. 258.

²⁷ În lucrare se folosește termenul de *mongol* pentru a indica etnia dominantă a populației imperiului Hoarda de Aur, care întrunea mai multe seminții orientale. Termenul *tătaro-mongol*, folosit anterior în scrierile istorice, este un hibrid istoric, tătar având sensul de barbar și nu indica două popoare orientale diferite (Ч. Далай, *Монголия в XIII-XIV веках*, Moscova, Editura Nauka, 1983, p. 52; В.Л. Егоров, *Золотая орда, мифы и реальность*, Moscova, f.e., 1990, p. 13).

²⁸ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei* (traducere din original latin de Gh. Pascu), Iași, 1923, p. 31. În manuscrisul latin pasajul dat era tăiat de mâna autorului, din care cauză editorii l-au plasat sub formă de notă în subsolul paginii. În *Описание Молдавии* (traducere din original latin de L. Pankratieva, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1973, p. 21), pasajul tradus păstrează același sens, dar este inclus în textul principal. În *Descrierea Moldovei* (traducere din original latin de Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 79), fraza este plasată la subsolul paginii, dar traducerea se deosebește nuanțat: "*Pe malul apusean al lacului, printre pădurile plantate acum în jur, se văd urmele unei vechi cetăți pe care locuitorii o numesc Orheiul Vechi*" (subl. n. – T.N.).

²⁹ *Бессарабские воспоминания о Пушкине А.Ф. Вельтмана*, în Л. Майков, *Пушкин. Биографические материалы*, Sankt Petersburg, 1899, p. 112.

³⁰ К. Стамати, *О Бессарабии и ее древних крепостях*, în *ЗООИД*, t. II, Odesa, 1850, p. 808; C. Stamati, *Despre Basarabia și cetățile ei vechi*, în C. Stamati, *Scrieri* (traducere din rusă de V. Ciocanu), Chișinău, Editura Știința, 1993, p. 454.

Sursele documentare narative și cartografice atestă că orașul actual Orhei s-a aflat la intersecția drumurilor de tranzit. Unul dintre ele era numit "*Drumul cel mare*", format de-a lungul râului Cula, atestat în 1631²³, punctat de localități străvechi²⁴, și orientat spre vadul Prutului la Zagorancea; "*Drumul Pașii*", care venea dinspre sud pe la gura pâraului Trestineț²⁵; "*Drumul Dubăsarului*", atestat pe malul stâng al Răutului, între satele Piatra și Susleni²⁶.

Trama stradală a orașului Orhei, efectuată după planul de sistematizare urbană de la mijlocul secolului al XIX-lea, constituie o ilustrare elocventă a situației urbanistice cu întipărirea direcției drumurilor principale în structura sa spațială. Drumurile de la sud, după unirea lor pe teritoriul suburbiei Slobozia Doamnei, pentru a trece împreună podul peste Răut, se bifurcau pe teritoriul Orheiului – unul fiind orientat spre Hotin (cu ramificări spre Bălți, Soroca și Otaci), și altul spre Rezina (cu ramificări spre Vadul Rașcov și Camenca). Ele asigurau legătura cea mai rapidă dintre localitățile importante și vadurile de la Nistru și Prut, aceste drumuri având și avantajul de a se afla sub protecția pădurilor din Codrii Orheiului.

Privind retrospectiv situația rutieră de pe teritoriul fostului ținut Orhei, putem presupune că localitatea urbană de pe promontoriul Peștera a luat ființă în apropierea unui grup de trecători importante de la Nistru, unde s-au format localitățile Ustia (corespondent pe malul stâng – Dubăsari), Molovata, Vadul lui Vodă, precum și a unor drumuri importante care treceau pe lângă această așezare, cum erau Tighina–Hotin și Iași–Dubăsari. Amplasamentul orașului amintește reședințele Hoardei de Aur Sarai-Batu (Saraiul Vechi) și Sarai-Berke (Saraiul Nou), care erau așezate pe *Ahtuba*, un braț lateral al fluviului Volga. Poziția avantajoasă permitea controlarea traficului riveran, dar, în același timp, departe de capriciile forțelor necontrolate ale apelor, soluție proprie gândirii urbanistice a hanilor mongoli²⁷ care intenționau să se instaleze pe mult timp în spațiul dintre Prut și Nistru.

Istoriografia sitului Orheiul Vechi

Orheiul Vechi este pomenit pentru prima dată de către Dimitrie Cantemir în lucrarea sa *Descrierea Moldovei*. El l-a localizat în apropierea orașului omonim: "*pe malul opus al lacului, în pădurile din prejur se văd ruinele unui târg vechiu pe care locuitorii îl numesc Orhei vechiu*" (subl. n. – T.N.). După situația lui se vede, că corespunde lui Petrodava din vechea Dacie²⁸. A doua mențiune a Orheiului Vechi, într-un izvor narativ, o atestăm la scriitorul și topograful rus A.F.Veltman, care a cunoscut ruinele așezării de pe Răut în procesul ridicării topografice a teritoriului Basarabiei din anii '20 ai secolului al XIX-lea, identificate de el cu vestigiile orașului antic Olhonia²⁹. Locul cu vestigii, numit Orheiul Vechi, devine cunoscut și scriitorului C. Stamati, drept sursă de informație servindu-i boierul Donici, proprietar al unei moșii învecinate cu Orheiul Vechi. Folosind descrierea lui D. Cantemir, C. Stamati corectează informația privind amplasamentul, precizând și unele detalii: "*Nu departe de orașul Orhei, în pădure, unde în prezent se află moșia Brănești a boierului Donici... pe râulețul Răut, s-au păstrat urmele unei mari cetăți a dacilor Petrodava, pe care locuitorii o numesc Orheiul Vechi*"³⁰.

Respect pentru oameni și cărți

Despre Orheiul Vechi a scris și A. Zașciuk, completând substanțial informațiile succinte anterioare³¹, deși confuze în ceea ce privește descrierea amplasării Orheiului Vechi față de orașul actual Orhei, lucrarea sa a servit drept sursă sigură de informații pentru scrierile istorice ulterioare³². V. Kurdinovski, profesor de istorie la seminarul teologic din Chișinău, și-a exprimat convingerea că vestigiile Orheiului Vechi sunt prima vatră a orașului Orhei, presupunând că aceasta ar fi fost părăsită de locuitorii săi pentru a fonda orașul actual Orhei pe la mijlocul secolului al XVI-lea³³. Cu toate că afirmația sa a fost contestată de către preotul Usinevici din satul Butuceni, vecin cu situl Orheiul Vechi³⁴, drept argument servind lipsa evenimentului în memoria băștinașilor, această publicație a pregătit baza aserțiunii de mai târziu, că pe promontoriul Peștera cândva a fost amplasat orașul Orhei. Au contribuit la conturarea certitudinii și editorii documentelor istorice I. Bogdan³⁵ și Gh. Ghibănescu³⁶, care au identificat prin documente că Orheiul Vechi se afla pe promontoriul Peștera. Șt. Ciobanu, susținând la început identificarea Orheiului Vechi drept prima vatră a orașului Orhei³⁷, și-a schimbat opinia în legătură cu utilizarea în documentul din 1497 a toponimului *Orhei* drept reper pentru satul Molești³⁸. Ultimul a fost identificat de autor cu satul contemporan Mălăiești, situat cu cca 18 km mai sus pe Răut de orașul modern Orhei. I. Bogdan credea că Moleștii ar fi satul de azi Molovata de pe malul Nistrului, la cca 20 km de Orheiul Vechi³⁹. Reieșea că deja la sfârșitul secolului al XV-lea Orheiul se afla pe locul actual, pe când strămutarea sa ar fi avut loc, după analiza surselor documentare indirecte, pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Suspiciunea a fost susținută de P. Constantinescu-Iași⁴⁰ și de geograful Gh. Roșca⁴¹, dar istoricul A. Sava, prin publicarea unei colecții bogate de documente ale ținutului Orhei, readuce în discuție locul amplasării primei vetre a orașului de reședință ținutală. Din analiza textelor documentelor, autorul afirmă: "Numeroase documente ... stabilesc fără posibilitate de controversă că vechiul Orhei s-a aflat lângă Trebujeni din jos de Peșteră și din sus de Mășcăuți"⁴². A. Sava, primul dintre cei captivați de enigma așezării cunoscută drept Orheiul Vechi, reconstituie unele verigi ale istoriei ei: "Distrugerea cetății Orheiului și strămutarea localității ... era un fapt împlinit pe la mijlocul veacului al XVI-lea"⁴³. Din hotărârea lui Ieremia Movilă, pe locul Orheiului părăsit – Orheiul Vechi – este înființată o nouă cetate sau târg, numită Movilova, apoi Peștera.

Astfel s-a format opinia cu privire la Orheiul Vechi ca primă vatră a orașului modern Orhei, susținută mai apoi de investigațiile arheologice. Gh. Smirnov a fost primul conducător al cercetărilor arheologice de la Orheiul Vechi începute în 1946. Vestigiile așezării urbane degajate au fost considerate mărturii ale culturii autohtone ale orașului medieval Orhei, reședință de ținut, iar prezența monedelor mongole și a ceramicii orientale – drept rezultat al relațiilor întreținute cu Hoarda de Aur⁴⁴. Situația era dificilă atât din cauza necunoașterii culturii materiale medievale a autohtonilor, cât și a culturii Hoardei de Aur, cercetările fiind întrerupte în anii de teroare stalinistă din URSS⁴⁵. Confruntarea de mai târziu a vestigiilor orașului de pe Răut cu cele ale reședințelor hanilor mongoli de pe Volga, a condus la dezvăluirea, în istoria acestui oraș, a unei faze din perioada de

³¹ А.И. Зашук, *Материалы для географии и статистики России ... Бессарабская область*, partea a 2-a, Sankt Petersburg, 1862, p. 164-165, 241 (informațiile sunt cunoscute în română prin traducerea lui Z. Arbure, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, București, 1898, p. 288; Idem, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, București, Editura Socec, 1904, p. 159); П.Н. Батюшков, *Бессарабия. Историческое описание*, Sankt Petersburg, 1892, Harta.

³² *Бессарабия. Географическое, историческое, статистическое, экономическое, этнографическое, литературное и справочное издание*, под ред. П. Крушевана, Chișinău, 1903, p. 197.

³³ В. Курдиновский, *Окрестности Старого Орхей*, în *КЕФ*, 1906, nr. 41, p. 1313-1317; p. 1342-1345, nr. 42; Idem, *Местоположение Старого Орхей, Ответ на статью „Дополнение к статье Окрестности Старого Орхей”*, în *КЕФ*, 1907, nr. 9, p. 313-318; nr. 10, p. 353-357; nr. 11, p. 388.

³⁴ [А.] Усинович, свящ. *Дополнение к статье „Окрестности Старого Орхей”*, în *КЕФ*, 1907, nr. 1, p. 17-22.

³⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. 1, București, Editura Socec, 1913, p. 97.

³⁶ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. IX, Iași, 1914, p. 95.

³⁷ Șt. Ciobanu, *Monumentele istorice, în Basarabia*, ed. a 2-a, Chișinău, Editura Universitatii, 1993, p. 178.

³⁸ Este vorba de comuna Molești de lângă satul Costești, județul Lăpușna, termenul entopic *orhei* fiind folosit pentru a descrie ruinele orașului Hoardei de Aur de pe râul Botna (vezi *Toponimul Orhei* din acest capitol).

³⁹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 97.

⁴⁰ P. Constantinescu-Iași, *Basarabia arheologică și artistică*, Chișinău, 1932, p. 30-31.

⁴¹ Gh. Roșca, *Din neasemuitul pitoresc al județului Orhei*, în *VB*, 1938, nr. 6-7, p. 533.

⁴² A. Sava, *op. cit.*, p. XI.

⁴³ Ibidem, p. X.

⁴⁴ Г.Д. Смирнов, *op. cit.*, 1954, p. 27-39.

⁴⁵ А.А. Формозов, *Русские археологи и политические репрессии 1920-1940*, în *РА*, 1998, nr. 3, p. 194, 197.

⁴⁶Л.Л. Полевой, *Нулизматические данные к истории молдавского средневекового города Старого Орхей*, în КСИИМК, ed. 66, 1956, p. 78-82; Idem, *Деревянное и каменное гражданское строительство в городах Молдавии в XIV-XV вв.*, în ЭИМ, 1972, p. 45-60.

⁴⁷Г. Богач, Е. Рикман, Дм. Кантемир деспре Орхейул Веке, în *Культура Молдовей*, 1958, 5 ianuarie, p. 4.

⁴⁸N. Mohov, E. Russev, P. Sovietov, D. Dragnev, P. Dmitriev, *Documente din arhivele sovietice privitoare la istoria medievală a Moldovei și a Țării Românești*, în SRI, 1959, nr. 3, p. 141. Documentele au fost publicate în МЕФ, vol. 1-8, Chișinău, Editura Știința, 1961-1998.

⁴⁹Г.Д. Смирнов, *op. cit.*, 1960, p. 79.

⁵⁰Арид П.П. Бырня, *Из истории исследования Старого Орхей (1946-1958 гг.)*, în АИСО, Chișinău, Editura Știința, 1991, p. 17.

⁵¹Г.Д. Смирнов, *op. cit.*, 1960, p. 79.

⁵²Ibidem, p. 79-80.

⁵³Е.Н. Абызова, П.П. Бырня, *Топография и культурная стратиграфия Старого Орхей*, în АИМ в 1982 году, Chișinău, Editura Știința, 1986, p. 117.

⁵⁴Г.Д. Смирнов, *op. cit.*, 1960, p. 80.

⁵⁵Idem, *op. cit.*, 1954, p. 38; Idem, *op. cit.*, 1960, p. 81. Gh. Smirnov a avut un moment de ezitare în privința datării citadelei, incluzând-o printre edificiile construite mai devreme sau în timpul Hoardei de Aur (*Raport... pe anul 1956*, p. 45). Datarea ei mai timpurie a fost dedusă din prezența ceramicii volohe, categorie însă contestată ulterior.

⁵⁶Idem, *op. cit.*, 1960, p. 83.

⁵⁷Г.Д. Смирнов, Л.Л. Полевой, И.А. Рафалович, *Надгробие XV века из Старого Орхей*, în Лимба ши литература молдовеняскэ, 1962, nr. 4, p. 45-50.

⁵⁸Г.Д. Смирнов, *Производство красноглиняных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхей*, în ИМФ, 1956, nr. 4 (31), p. 74-87.

⁵⁹Idem, *Декоративные кирпичи из молдавского города Старый Орхей*, în ИМФ, 1956, nr. 4 (31), p. 67-73.

dominație a Hoardei de Aur⁴⁶. Opinia a fost expusă la ședința lărgită a sesiunii Consiliului științific al Institutului de Istorie Materială de la Moscova, care și-a ținut lucrările în 1954 la Chișinău. În legătură cu cercetările arheologice care au continuat să aducă la lumina zilei tot mai mult material de factură orientală, a fost făcută o încercare, rămasă fără urmare, de combatere a afirmației conform căreia cercetările arheologice s-ar efectua în prima vatră a Orheiului. Lingvistul chișinăuian Gh. Bogaci și arheologul moscovit E. Rikman au invocat în acest scop semnificația toponimului, cu sens acceptat în acel timp "*locul cetății*" pentru a susține că vestigiile de la Orheiul Vechi aparțin altei așezări, fără vreo legătură cu orașul actual Orhei⁴⁷. Depistarea unor noi informații în arhivele din URSS a pus punct discuțiilor, concluzia istoricilor fiind categorică: "*Documentele aruncă o lumină asupra problemei litigioase a locului pe care se găsea orașul medieval moldovenesc. Descrierea granițelor vechi permite să se stabilească locul exact al Orheiului Vechi*"⁴⁸. Într-adevăr, numeroase documente din secolul al XVII-lea atestă amplasamentul Orheiului Vechi pe promontoriul Peștera, dar nici unul din ele nu confirmă amplasarea aici, în secolul al XV-lea, a așezării urbane Orhei, precum nici unul care să confirme schimbarea vetrei orașului Orhei. În acest sens, apare presupunerea că această concluzie a fost dedusă și a avut credibilitate doar datorită identității toponimelor.

Investigația arheologică a sitului poartă amprenta unor identificări discutabile, deoarece materialele și obiectivele monumentale cercetate nu au fost interpretate univoc de către cercetători în cadrul paradigmei istorice acceptate.

În prima fază a cercetării arheologice, de sub straturile culturale au fost degajate obiective de arhitectură. Observațiile stratigrafice lacunare, pe lângă necunoașterea materialului cultural autohton, au condus la ajustarea rezultatelor cercetărilor de teren la datele istorice, insuficient de concludente.

Astfel, în opinia lui Gh. Smirnov, pe promontoriul Peștera, s-au succedat patru etape ale localității medievale, etape la care vom face referire în continuare.

I. Așezarea locuită de slavi și voloși de la sfârșitul secolului al XIII-lea – anii '40 ai secolului al XIV-lea. Aceștia au construit pe malul înalt al promontoriului dinspre vest un val cu palisadă⁴⁹, iar în partea de nord a așezării – *cetatea de pământ*⁵⁰.

II. Așezarea urbană fondată de Hoarda de Aur a existat din anii '40 până în anii '60 ai secolului al XIV-lea⁵¹. Ea a avut aspect oriental, format de o *moschee*, două *caravanseraie*, câteva *băi publice*, un *mausoleu*⁵²; printre locuințele orientale au fost și *hurte*⁵³.

III. Orașul moldovenesc a apărut în curând după izgonirea mongolilor. La început, pe istmul îngust al promontoriului, au fost construite două valuri de pământ cu șanțuri, care au închis accesul dinspre vest⁵⁴. Pe terasa a doua, pe muchia malului înalt a fost construită o citadelă cu un palat în interiorul ei, ambele atribuite lui Ștefan cel Mare⁵⁵. Din edificiile orașului medieval Orhei mai făceau parte două *biserici* – una de piatră⁵⁶ și alta de lemn⁵⁷. Au fost degajate două *atelieri*: unul pentru confecționarea cahlelor de sobă⁵⁸ și altul – a detaliilor traforate din cărămidă⁵⁹.

Respect pentru oameni și cărți

Gh. Smirnov a considerat că distrugerea orașului a avut loc în anul 1499, când în documentele interne, după o întrerupere de șase ani, reapar doi *pârcălabi*⁶⁰, în viziunea sa ca urmare a întăririi cetăților înainte de o năvălire tătaroturcească, care ar fi avut loc în toamna aceluiași an, supoziție argumentată de dispariția lor ulterioară din Divanul Domnesc. Anul 1510, când Țara Moldovei este cotoptă de tătari, a fost considerat anul distrugerii definitive a Orheiului, după care acesta își va muta vatra⁶¹.

IV. Târgul Movilova a fost fondat de către Ieremia Movilă pe vestigiile orașului Orhei la începutul secolului al XVII-lea, care, după cum considera autorul, fusese distrus de Alexandru Lăpușneanu. După părerea sa, în anii '40 ai aceluiași secolul, așezarea este distrusă de năvălirile tătarăști⁶².

Studierea sitului a fost întreruptă în 1960, odată cu sistarea lucrărilor pe șantierul arheologic de la Orheiul Vechi. Investigațiile au reînceput în 1968 după declararea sitului Orheiul Vechi rezervație istorico-arheologică. Conducător al șantierului a fost numit P. Bârnea, specialist în arheologia medievală. În urma cercetărilor, care s-au derulat până în 1989, a fost expusă o nouă viziune asupra istoriei așezării, concentrată în trei teze principale, pe care le prezentăm în continuare.

I. Așezarea urbană orientală a fost întemeiată de mongoli pe pământ vîran⁶³. În centrul orașului se aflau o *moschee* și un *caravanserai*⁶⁴, la marginea de nord a promontoriului erau două *mazare*. Eșantionul arhitecturii vernaculare, cercetat cu o deosebită rigurozitate, s-a completat cu mai multe locuințe orientale și autohtone, majoritatea absolută fiind adăncite⁶⁵, cu noi *atelieri meșteșugărești*, printre care două de reducere a metalului⁶⁶, unul de bijuterii⁶⁷, unul de copt lipii ș.a.

II. Orașul Orhei, localitatea moldovenească, a cunoscut două faze de constituire urbană:

1. **Faza incipientă.** Primele semne de locuire sunt datate cu anii '20-'30 ai secolului al XV-lea⁶⁸, nucleul așezării aflându-se în zona centrală a sitului, în preajma caravanseraiurilor⁶⁹.

2. **Faza a doua, evoluată,** începe cu construcția *cetății* Orhei de către Ștefan cel Mare, inițial din *pământ*, dar la care domnitorul renunță și durează o *cetate din piatră*, concepută după asemănarea cu Cetatea Nouă de la Roman, construită, în viziunea lui P. Bârnea, între anii 1466-1470⁷⁰, astfel susținând opinia arheologului român L. Chițescu⁷¹. În consecință, se afirmă că Orheiul Vechi devine un centru economic dezvoltat⁷², care a fost părăsit de către locuitori în anii '20 ai secolului al XVI-lea și tot atunci a apărut orașul actual Orhei⁷³.

III. Așezarea posturbană. Din perioada târgului fondat de domnitorul Ieremia Movilă au fost cercetate câteva locuințe. După materialul cultural din cimitirul aferent, biserica de piatră a fost datată cu sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea, considerând-o ctitorie a acestui domnitor⁷⁴. Autorul crede că au existat două așezări: prima fiind cetatea Peștera, așezată pe locul citadelii, iar a doua – târgul Movilova, amplasat în jurul bisericii de piatră⁷⁵.

Cât sunt de veridice rezultatele cercetărilor și concluziile formulate pe baza lor, spune mărturia lui P. Bârnea, precum că o datare sigură a obiectivelor a fost anevoioasă: "Toate straturile sunt amestecate, este imposibilă determinarea materialului cultural, cu excepția ceramicii și a monedelor"⁷⁶. Dar pe baza artefactelor arheologice colectate în această așezare medievală, și fără a face cercetări arheologice personale la edificiile monumentale considerate autohtone – *citadela*, *palatul pârcălabului* și *biserica de piatră*, autorul formulează concluzii cu caracter general cu privire la

⁶⁰ Idem, *op. cit.*, 1960, p. 86.

⁶¹ Ibidem, p. 87.

⁶² Idem, *op. cit.*, 1954, p. 39; *op. cit.*, 1960, p. 86.

⁶³ П.П. Бырня, *Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV-начало XVI в.)*, Chișinău, Editura Știința, 1984, p. 18, 32-35; Idem, *op. cit.*, 1991, p. 30.

⁶⁴ Ibidem, p. 35.

⁶⁵ П.П. Бырня, *Жилые, ремесленные и хозяйственно-бытовые сооружения, ДСО ЗП*, Chișinău, Editura Știința, 1981, p. 9-41.

⁶⁶ Idem, *Усадьба ремесленников XIV в. в Старом Орхее*, în *АИМ в 1972 г.*, Chișinău, Editura Știința, 1974, p. 184-196.

⁶⁷ Idem, *Ювелирная мастерская XIV в. из Старого Орхее*, în *АИМ в 1973 г.*, Chișinău, Editura Știința, 1974, p. 230-232.

⁶⁸ Idem, *op. cit.*, 1984, p. 42.

⁶⁹ Ibidem, p. 42.

⁷⁰ Ibidem, p. 45; Idem, *op. cit.*, 1997, p. 30.

⁷¹ L. Chițescu, *Privire asupra fortificațiilor Moldovei în secolele XIV-XVI*, în *MN*, 1974, nr. 1, p. 72-73.

⁷² П.П. Бырня, *op. cit.*, 1984, p. 46.

⁷³ P. Bârnea, *op. cit.*, 1996, p. 145-146.

⁷⁴ Ibidem, p. 148.

⁷⁵ Ibidem, p. 148.

⁷⁶ Idem, *op. cit.*, 1984, p. 18.

⁷⁷ Ibidem, *op. cit.*, 1997.

⁷⁸ Т.Ф. Рябой, *Шехр ал-Джедид – золотооординский город Днестровско-Прутского междуречья*, Rezumatul tezei de dr. în ist., Moscova, 1993.

⁷⁹ I. Hâncu, *Orheiul Vechi*, Chișinău, Editura *МпТSRL*, 1995, p. 14; Gh. Postică, *Problema cronologiei cetăților medievale de la Orheiul Vechi în lumina ultimelor cercetări arheologice*, în *Restitutio in integrum*, Chișinău, Editura ULIM, 2000, p. 5-6.

⁸⁰ A. Gorodenco, *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI*, Brăila, Editura *Istros*, 2000, p. 97, 100-101.

⁸¹ Gh. Postică, *op. cit.*, 2000, p. 6.

⁸² I. Hâncu, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la biserica cu pronaosul lărgit de la Orheiul Vechi*, în *Tyragefia*, t. III, 1996, p. 141.

⁸³ A. Gorodenco, *op. cit.*, p. 88, 103-109.

⁸⁴ P. Bârnea, P.V. Bătariuc, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru*, în *AM*, T. XVII, 1994, p. 283. Conform tipologiei elaborate de P.V. Bătariuc (*Cahle din Moldova medievală, secolele XIV-XVII*, Suceava, Editura *Istros*, Muzeul Brăilei, 1999, p. 83-97), cahele de la Orheiul Vechi fac parte din tipurile cu utilizare în secolele XIV-XV, dar se prezintă ca o excepție fiind singurele datate cu secolele XV-XVI. Datarea lor propusă de Gh. Smirnov (*op. cit.*, 1956, p. 77), acceptată unanim de cercetătorii Orheiului Vechi, în ultimul timp a fost contestată de A. Gorodenco (*op. cit.*, p. 88), care consideră că atelierul pentru producerea cahelelor a activat cel târziu până în prima jumătate a secolului al XV-lea.

⁸⁵ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Chepteia, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. I, Iași, Editura *Junimea*, 1980, p. 128-132; fig. 101-195, 115-117 etc.; Idem, *op. cit.*, vol. II, Editura *Junimea*, 1984, p. 276.

⁸⁶ Л.Л. Полевой, *op. cit.*, 1979, p. 70; А.А. Нудельман, *Из истории монетного обращения в Старом Орхее (XV-XVII)*, în *ДСО МП*, Chișinău, Editura *Știința*, 1982, p. 63-92.

⁸⁷ E. Nicolae, comunicare la Simpozionul de numismatică din 2002, Chișinău.

⁸⁸ C.C. Giurescu, *op. cit.*, ed. a 2-a, 1997, p. 214.

orașul moldovenesc din secolele XV-XVI⁷⁷. Aceleași caracteristici comportă și studiul privitor la orașul din perioada de dominație a Hoardei de Aur efectuat de cercetătoarea T. Reaboi⁷⁸, în care sunt acceptate drept adevărate, fără o analiză critică, multe ipoteze avansate în studiile anterioare.

Cercetările sitului au fost reluate în 1993 de către arheologii I. Hâncu și Gh. Postică. În urma investigațiilor, s-a relevat că habitatul autohton de pe promontoriu este mai timpuriu decât se considera până atunci. Astfel, ridicarea valurilor de pământ și săparea șanțurilor, care opreau accesul pe istmul promontoriului dinspre vest și construcția *cetății de pământ*, au avut loc în secolul al IX-lea⁷⁹. A. Gorodenco, în urma cercetării întregului eșantion de ceramică provenită din Orheiul Vechi, atestă straturi medievale de locuire premongolă⁸⁰.

Citadela de piatră a fost ridicată în perioada de dominație a Hoardei de Aur, fiind confirmată și coabitarea mongolilor cu populația autohtonă⁸¹. Biserica de piatră a fost redată cu sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea⁸². Materialul ceramic de la Orheiul Vechi nu numai că este caracteristic centrelor urbane din Țara Moldovei de la debutul secolului al XV-lea, dar și domină cantitativ asupra ceramicii specifice pentru secolul al XV-lea⁸³. Activitatea economică din perioada orașului moldovenesc este marcată și de producerea cahelelor pentru sobe, date de Gh. Smirnov cu sfârșitul secolului al XV-lea. În conformitate cu ultimele date ale cercetărilor acestei categorii de ceramică, cahelele de la Orheiul Vechi sunt considerate primitive pentru această perioadă⁸⁴, majoritatea lor fiind identice cu cele din orașele Țării Moldovei de la sfârșitul secolului al XIV-lea – prima jumătate a secolului al XV-lea⁸⁵. Numărul monedelor de pe timpul lui Alexandru cel Bun și al fiilor săi este de câteva ori mai mare decât cel al monedelor de pe timpul lui Ștefan cel Mare⁸⁶. Cercetările de ultimă oră au identificat în lotul numismatic de la Orheiul Vechi monede din timpul lui Petru Mușat, necunoscute mai înainte aici⁸⁷.

Totalizând rezultatele ultimelor cercetări istorice, este evidentă existența unei discrepanțe între caracterul atestat recent al culturii materiale și al vestigiilor monumentelor de arhitectură, pe de o parte, și istoria Orheiului Vechi, formulată anterior, pe de altă parte.

Analiza istoriografiei sitului Orheiul Vechi, cu verificarea atentă a surselor documentare și a argumentelor invocate anterior de cercetătorii Orheiului Vechi, a condus spre concluzia că situația confuză s-a creat din cauza contaminării informațiilor referitoare la cele două localități cu toponime identice – *Orhei* și *Orheiul Vechi* – aflate la o mică depărtare una de alta, ambele cu o istorie incertă.

Toponimul Orhei

Orheiul Vechi a fost unanim recunoscut ca prima vatră a orașului, reședință de ținut, Orhei. Drept argument în acest sens, după cum a menționat C. C. Giurescu, servește: „*bunul simț, niciodată infirmat, că de câte ori avem dublete topice, dintre care unul însoțit de calificativul Vechi și celălalt Nou, întotdeauna primul designează așezarea cea mai veche, anterioară celeilalte, așa e cazul cu Chilia Veche și Chilia Nouă, Orheiul Vechi și Orheiul Nou*”⁸⁸. Spre deo-

Respect pentru oameni și cărți
sebiere de alte cazuri, orașul modern Orhei, însă, niciodată nu a fost atestat
cu calificativul Nou.

Considerarea Orheiului Vechi drept prima vatră a orașului Orhei se întemeiază, de fapt, pe studii lingvistice⁸⁹ și istorice⁹⁰ din anii '50-'60 ai secolului al XX-lea. O rezonanță puternică a avut atunci studiul satelor cu toponime identice din Maramureș și Moldova, soldat cu concluzia că descendenții din Maramureș au numit noile localități fondate de ei în Moldova, din dreapta Prutului, cu toponimele satelor lor de origine, de unde s-ar fi produs a doua "descălecare" în partea stângă a Prutului⁹¹. Această concluzie a servit ca suport teoretic pentru afirmația privind popularea mai târzie a teritoriului dintre Prut și Nistru cu *volohi* (= *moldoveni*), proces ce s-ar fi finalizat doar în decursul primei jumătăți a secolului al XV-lea. În etapa actuală a dezvoltării științelor istorice, această "teorie" este depășită⁹², dar, în același timp, continuă să fie perpetuate unele "rezultate" ale acesteia, printre care și legătura genetică dintre Orheiul Vechi și orașul modern Orhei.

Premisele social-economice și istorice ale apariției localităților au fost variate, motiv pentru care variate sunt și denumirile lor. În unele cazuri, toponimele identice, cum sunt antroponimele și fortonimele – Horodiște, Palanca, Parcani etc., apar independent sau în urma contextului similar al locului de amplasare a așezărilor, fără a se recurge la afinități de "descălecare"⁹³. De ce atunci localitățile Orhei și Orheiul Vechi, al căror toponim este cunoscut nu numai în Republica Moldova, ci și în România (Transilvania), unde este mult mai răspândit, sunt considerate ca localități înrudite prin întemeierea lor de către membrii aceleiași comunități? Forma fonetică identică a toponimelor în toate cazurile cunoscute ale acestora conduce la presupunerea că și acestea au apărut independent unele de altele și comportă un anumit sens. În acest context, este necesară o explicare a semnificației toponimului Orhei.

Cuvântul "orhei" a fost atestat de către geograful T. Porucic, ca termen entopic, în interfluviul Prut–Nistru în anii '30 ai secolului al XIX-lea, având sensul de "veche gospodărie mare boierească, părăsită și ruinată cu totul"⁹⁴. Etimologia sa a fost găsită în limba maghiară. Șt. Ciobanu este cel care a dedus primul că toponimul Orhei derivă din *örhely*, considerând că acest termen, care în limba maghiară însemna "cetate de pază", a fost adus în Moldova de colonizatorii din Ardeal⁹⁵. Aceeași opinie în problema discutată au avut Al. Boldur⁹⁶ și Al. Graur⁹⁷. Și A. Sava a considerat că termenul provine din aceeași limbă turanică, având sensul de "loc păzit"⁹⁸. După I. Iordan "Orhei face parte din șirul toponimelor, toate provenind... din substantivul oraș, în maghiară varos, ... sinonime cu cetatea"⁹⁹, propunând versiunea că toponimul Orhei a derivat din *várhelly*, ce însemna "loc al cetății". Această versiune etimologică a fost susținută și de A. Eremia¹⁰⁰. De aceeași părere a fost și Gh. Bogaci, afirmând inițial că "orhei" este un etimon, sinonim al cuvântului "cetate", din care cauză, după cum s-a menționat mai sus, cercetătorul s-a pronunțat împotriva identificării Orheiului Vechi ca vatră inițială a orașului Orhei¹⁰¹. La opinia privind etimologia cuvântului "orhei" ca derivat de la cuvântul "cetate" s-a raliat și arheologul I. Hâncu. El a susținut că Orheiul Vechi a fost fondat de autohtoni înainte de invazia mongolă, fiind numit Orhei de către unguri (care au trecut pe aici venind

⁸⁹ М.В. Сергиевский, *Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории*, în ИАН, Отделение литературы и языка, т. 5, 1946, ed. a 4-a, p. 338.

⁹⁰ Н.Н. Мохов, *Молдавия эпохи феодализма*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1964, p.102-103; П.П. Бырня, *Северо-Западный путь заселения территории Молдавии волохами, в Тезисы Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1964, p. 37-38, Idem, *Сельские поселения Молдавии XV-XVII вв.*, Chișinău, Editura CC al PCM, 1969, p. 23-55.

⁹¹ P. Bârnea consideră că procesul de populare a interfluviului Prut – Nistru cu volohi a avut loc în sec. XII-XIV. Op. cit., 1969, p. 55.

⁹² D. Dragnev, *Introducere*, în *Evul mediu timpuriu*, Chișinău, Editura Știința, 1994, p. 4.

⁹³ А. Еремия, *Граюл пэмынтлуй*, Chișinău, Editura Știința, 1981, p. 81.

⁹⁴ T. Porucic, *Lexiconul termenilor entopici din limba română în Basarabia*, Chișinău, 1931, p. 55.

⁹⁵ Șt. Ciobanu, op. cit., 1993, p. 79.

⁹⁶ Al. Boldur, *Istoria Basarabiei*, vol. I, Chișinău, Tipografia Dreptatea, 1937, p. 84-85.

⁹⁷ Al. Graur, *Nume de locuri*, București, Editura Științifică, 1972, p. 59.

⁹⁸ A. Sava, op. cit., p. VII.

⁹⁹ I. Iordan, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei, 1963, p. 310.

¹⁰⁰ А. Еремия, *Элементы лексикале векъ ын топонимия молдовеняскэ, в Социально-историческая обусловленность развития молдавского национального языка*, Chișinău, Editura Știința, 1983, p. 30-31, 38.

¹⁰¹ Г. Богач, Е. Рикман, op. cit., 1958, p. 4; Idem, *Ун ораш медиевал не Ботна, в Култура Молдовей*, 1958, 9 februarie, p. 4; Г. Богач, *Ын думя кувинтелор*, Chișinău, Editura Știința, 1982, p. 83.

de la est și îndreptându-se spre noua lor patrie Panonia), datorită prezenței aici a unei cetăți de pământ și amplasamentului său de cetate naturală¹⁰².

M. Homorodean s-a pronunțat categoric împotriva sensului considerat stabilit definitiv: "etimonul var = oraș sau loc cu cetate este o formă presupusă, întreaga etimologie fiind stabilită fără a se cunoaște situația de pe teren"¹⁰³. I. Dron a respins ideea derivării toponimului Orhei după schema *Várhelly* ⇒ *Örhely* ⇒ *Orhei*, observând că morfologia termenului *Várhelly* este improprie limbii maghiare, unde *Var* ar fi trebuit să stea în postpoziție¹⁰⁴. Acest autor a negat și semnificația atestată de T. Porucic, considerând termenul entopic "*orhei*" un rezultat al detoponimizării după părăsirea orașului medieval Orhei de către locuitori¹⁰⁵. El a reactualizat însă ipoteza exprimată anterior de N. Raevski¹⁰⁶, conform căreia, toponimul Orhei ar proveni de la cuvintele "*urga*" sau "*orda*", care, în mai multe limbi turanice, are sensul de "*cort*" și "*reședință a hanului*"¹⁰⁷. Astfel, în baza acestei ipoteze, apariția toponimului Orhei ar fi rezultatul fondării acestui oraș de către hanii Hoardei de Aur, denumire ce ar fi apărut pe timpul dominației acestui imperiu.

În viziunea noastră, drept contraargument al provenirii toponimului *orda* = *urga* ⇒ *Orhei* servește faptul că acest termen în timpul Hoardei de Aur desemna "*reședința mobilă*" a hanului. Din descrierea lui Ibn-Battutah, călător și geograf arab, care a vizitat în 1334 Hoarda de Aur, *orda* era un "*oraș mare care se deplasează cu tot cu locuitori, moschei și piețe*"¹⁰⁸. Reședințele staționare ale mongolilor însă erau numite *Sarai*, un termen polisemantic, un sens al căruia era de palat¹⁰⁹. Acest toponim l-au avut două capitale ale Hoardei de Aur – *Saraiul Vechi* (*Sarai al Mahrusa*, *Sarai-Batu*, astăzi satul Selitrennoe) și *Saraiul Nou* (*Sarai al-Djadid*, *Sarai-Berke*, astăzi satul Tarevskoe), și o reședință de vară – *Saraidjuk* (*Saraicik*). O reședință a hanului rebel Mamai – *Mamai-Sarai* – se afla pe Nipru. Conform lui El-Omary, în noua capitală, orașul *Sarai al-Djadid*, "*se afla palatul mare al hanului, înconjurat cu ziduri și turnuri și case în care locuiesc emirii săi. În acest palat se află încăperile lor de iarnă*"¹¹⁰. Luând în considerație aceste informații, precum și faptul că orașul oriental de pe promontoriul Peștera era o așezare cu clădiri capitale, și nu o tabără mobilă, ipoteza privind provenirea toponimului de la "*orda*" este vulnerabilă. Afirmția că localitatea ar fi primit denumirea grație destinației sale de reședință administrativă *urga* = *orda*, pare și ea a fi susceptibilă de critică și din considerentul că acest oraș oriental avea denumirea sa – *Yani Şehr*, apoi *Şähr al Geadid*¹¹¹. În contextul etimologiei propuse, rămâne fără explicație prezența toponimelor Orhei în regiunile care nu au intrat în componența Hoardei de Aur, cum ar fi Transilvania. Ipoteza înființării Orheiului Bistriței (Transilvania) de către locuitorii Orheiului basarabean, care l-au părăsit după distrugerea lui de năvălirile mongolilor, după cum s-a susținut¹¹², este greu de acceptat. Or, perpetuarea toponimelor din perioada cumană, părere exprimată de același autor¹¹³, ar putea explica, cu anumite rezerve, răspândirea lui în spațiul românesc.

Plauzibilă pare a fi a doua ipoteză, avansată de I. Dron, conform căreia apariția toponimului Orhei s-ar datora nu modificării unui cuvânt maghiar în spațiul românesc, ci invers, cuvântul românesc a fost ajustat la fonetica limbii maghiare în timpul administrației ungurești în Transilvania, toponimele de această origine fiind acolo, evident, ulterioare celor românești¹¹⁴. Dar această idee nu a fost fructificată de autor în continuare.

Întrucât, pentru a înțelege sensul toponimului, este necesară cunoașterea contextului istoric și geografic al amplasamentului localității, am apelat la do-

¹⁰² I. Hâncu, *op. cit.*, 1995, p. 16.

¹⁰³ M. Homorodean, *Vechea vară a Sarmizegetusei în lumina toponimiei*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980, p. 61.

¹⁰⁴ I. Dron, *Enigma toponimului Orhei*, în *Destin Românesc*, 1999, nr. 3, p. 5.

¹⁰⁵ Ibidem, p. 6.

¹⁰⁶ Н. Раевский, *Топонимы де орижине ираникэ ши турчикэ, în Лимба ши литература молдовеняскэ*, 1964, nr. 1, p. 60.

¹⁰⁷ I. Dron, *op. cit.*, p. 5.

¹⁰⁸ В.И. Тизенгаузен, *Сборник материалов относящиеся к истории Золотой Орды, часть 1*, Sankt Petersburg, 1884, p. 289.

¹⁰⁹ Э.М. Мурзаев, *Словарь народных географических терминов*, Moscova, Editura Măslă, 1982, p. 113, 496.

¹¹⁰ В.И. Тизенгаузен, *op. cit.*, p. 241.

¹¹¹ С. Янина, *Новый город (Янги-Шехр=Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местонахождение*, în *ТрГИМ*, Moscova, 1977, ed. 49 (*Нумизматический сборник, часть а V-а*, ed. 1), p. 203.

¹¹² И. Дрон, *Орхей – происхождение названия*, în *Știința*, 1993, nr. 3, p. 13.

¹¹³ I. Dron, *op. cit.*, 1999, p. 6.

¹¹⁴ Idem, *op. cit.*, 1999, p. 5.

Respect pentru oameni și cărți

documente de cartografie istorică. S-a constatat că pe teritoriul dintre Prut și Nistru au fost atestate șase localități cu toponimul Orhei, la care vom face în continuare comentariile de rigoare.

1. **Orhei**, orașul modern. Orașul Orhei este indicat pe toate hărțile geografice ale țărilor est-europene începând cu harta lui S. Münster din 1540, cu denumirile, în ordine cronologică: *Oryhow* (1540-1558)¹¹⁵, *Orihow* (1554-1595)¹¹⁶, *Orihow* (1594-1714)¹¹⁷, *Oriow* (1628-1696)¹¹⁸, *Orihow* (1684-1696)¹¹⁹, *Oriow* (1705-1742)¹²⁰, *Orchei* (1737-1811)¹²¹, *Orhei* (1769-1811)¹²². A fost indicat și cu un nume dublu *Orithou-Orhey*¹²³. În apropiere, pe malul de apus al lacului (astăzi secăt), pe locul numit de locuitori Orheiu Vechiu¹²⁴, au fost depistate vestigiile unei așezări, identificate cu o horodște slavă¹²⁵.

2. **Orheiul Vechi**. Ruinele orașului medieval, indicate cu denumirile *Orheau*¹²⁶ și *Orihow*¹²⁷, erau fixate pe aceleași hărți pe care era și orașul Orhei.

3. **Orhei sub Molești**. Se află lângă satul Costești, județul Lăpușna. Sunt vestigiile unui oraș fondat de Hoarda de Aur¹²⁸, menționat cu această formă toponimică la 20 ianuarie 1497¹²⁹. Pe hărțile militare și geografice de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea, între Botna și Bâc, a fost fixat acest toponim, concomitent cu *Orihow* pe Răut, *Oriawa* (1595-1688)¹³⁰, *Orithow* (1696)¹³¹, *Orithow*¹³² și *Oriezcou*¹³³. Pe o hartă din 1737 sunt indicate trei toponime asemănătoare: *Orihow* pe Răut, un *Oriow* pe Nistru și *Orithou* între Botna și Bâc¹³⁴.

4. **Orhei pe Bâc**. A fost menționat astfel la 23 iunie 1635, aflat „în fața cu Poiana ce se cheamă Răciula”¹³⁵. Vis-à-vis de acest loc se află satul Parcani, fortonim, prezența întăriturii fiind confirmată de cercetările arheologice¹³⁶.

¹¹⁵ Harta Poloniei și Ungariei din 1540 a cartografului S. Münster, în B.B. Кордт, *Материалы для истории русской картографии*, seria II, ed. a 2-a, Kiev, 1910, pl. XX; harta Moldovei din 1541 a lui G. Reicherstorffer, în M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei*, vol. I, București, Editura Academiei, 1938, pl. 43; harta Rusiei din 1550 a lui S. Herberstein, în B.B. Кордт, *op. cit.*, seria I, ed. 1, 1899, pl. XV; harta din 1558 a lui V.I. Grodetsky, în Idem, *op. cit.*, seria II, ed. 1, 1910, pl. XXI.

¹¹⁶ G. Mercator, 1554, în *Europa, Drenkarten von G. Mercator*, vol. I, Berlin, 1891, pl. 9; harta J. Hondius și P. Kaerius din 1595, în *Wall map of Europe*, Amsterdam, 1967, pl. 7.

¹¹⁷ G. Mercator, 1594, în B.B. Кордт, *op. cit.*, seria I, ed. 1, 1899, pl. XXIV; N. Sanson, 1688 (B. B. Кордт, *op. cit.*, seria II, ed. 1, 1899, pl. XLIII); N. Sanson, *L'Empire des Turcs en Europe... 1692, Atlas nouveau continent tous les parties du monde*, Amsterdam, 1753; I.M. Hofius, 1714, în AIMR, f. 427, d. 976.

¹¹⁸ I.M. Probst, 1628, E.E. Ширяев, *История Приднестровья в картах*, Moscova, 1993, pl. 13; G.V. de Beauplan, 1648, în B.B. Кордт, *op. cit.*, seria I, ed. a 2-a, 1899, pl. IX; *L'Estats de Pologne ... par le [N.] Sanson*, 1696, în *Atlas nouveau continent tous les parties du monde*, Amsterdam, 1753.

¹¹⁹ N. Sanson, 1684, în *Atlas stupozitu*, Amsterdam; 1701; P. Schienkuis în *Atlas Europe per J.B. Homanno*, Amsterdam, 1718-1742; J. Danckerts, *Regni Hungariae, Graeciae... Moldaviae, Bessarabiae ...* 1696, în B. B. Кордт, *op. cit.*, seria I, ed. 1, 1899, pl. XII.

¹²⁰ G. de L' Isle, *La Pologne*, 1733, în *Atlas Europe per J.B. Homanno*, Amsterdam, 1718-1742.

¹²¹ Harta lui D. Cantemir din 1737, în C. Vâlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, în AAR MSI, seria III, t. VI, 1926, p. 193-200; Tranquillo Mollo, *Carte de la Moldavie*, 1811 etc.

¹²² A. Büsching, Harta anexată la prima ediție din 1769 a lucrării *Descrierea Moldovei* lui D. Cantemir; J. Riedl, F. Fried, *General chart von der Moldau*, 1811; Ia Schimidius, *Charte von der Moldau und Walachey*, Nürnberg, 1785.

¹²³ P. Coroneli, H. Joillot, *Le cours de Danube depuis sa source jusqu'à ses embouchures ... dressé sur les mémoires les plus nouveaux*, în B.B. Кордт, *Материалы до истории картографии Украины*, Kiev, 1931, pl. 8.

¹²⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, 1973, p. 79.

¹²⁵ Г. Богач, Е. Рикман, *op. cit.*, 5 ianuarie; И.А. Рафалович, Н.А. Кетрапу, *Из истории археологии и краеведения Молдавии*, în ПГМ, 1966, nr. 1, p. 94.

¹²⁶ G. de L' Isle, *Théâtre de la guerre dans la Petite Tartarie ...*, Amsterdam, 1733, în B.B. Кордт, *op. cit.*, 1931, p. 16-17.

¹²⁷ Harta lui A. Büsching anexată la lucrarea lui D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, editată în 1769.

¹²⁸ Г. Богач, Е. Рикман, *op. cit.*, 1958, 9 februarie, p. 4.

¹²⁹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1914, p. 97. Șt. Ciobanu a identificat satul Molești cu satul Mălăiești aflat la nord de orașul modern Orhei (Șt. Ciobanu, *op. cit.*, 1992, p. 178), eroare care mai persistă în literatura istorică (Vi. Nicu, *Localitățile Moldovei*, vol. II, Chișinău, 1991, p. 17).

¹³⁰ Г. Меркатор, *Карта Южной России*, 1595, în B.B. Кордт, *op. cit.*, seria II, ed. a 2-a, Kiev, 1910, pl. XI.

¹³¹ P. Schienkuis, în B.B. Кордт, *op. cit.*, 1931, pl. 11, p. 8; F. de Wit, *Republicae et Status Generalis Poloniae. Nova tabula ...*, Amsterdam, 1500-1700; N. Vissher, *Exatissimo Tabula qua tam Dubii fluvii pars inferior...* (AIMR, f. 427, d. 900); M. Zeiter, post que 1736 (B.B. Кордт, *op. cit.*, 1931, p. 15, pl. 21).

¹³² N. Sanson, *Théâtre de la guerre en Hongrie... Transylvanie* (B.B. Кордт, *op. cit.*, 1931, pl. 9); 1737, Anonim (AIMR, F. 427, d. 899, pl. 11).

¹³³ G. de L' Isle, *op. cit.*, în B.B. Кордт, *op. cit.*, 1931, p. 16-17.

¹³⁴ J. Danckerts, *Regni Hungariae, Graeciae et Mareae ac regionum... Moldaviae, Bessarabiae...*, 1696 (B.B. Кордт, *op. cit.*, 1899, pl. XII).

¹³⁵ МЭФ, vol. III, doc. nr. 161, p. 324-325.

¹³⁶ И. Хынку, *Древнейшие памятники родного края. Городища Центральной Молдавии*, Chișinău, Editura Știința, 1992, p. 12; N. Telnov, I. Vlasenko, *Cetățuia Răciula*, în *Pyretus* (Anuarul Muzeului de Istorie și Etnografie din Ungheni), 2002, p. 15-20.